

Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni

ARHEOLOGIA TRECERII
DE LA EPOCA TÂRZIE A FIERULUI
LA EPOCA ROMANĂ ÎN DACIA

CONTACTE ȘI CONFLICTE
ÎN SECOLELE I – II P. CHR.

Editori:

Maria-Magdalena Ștefan, Alexandru Popa, Dan Ștefan

Redactor: Mirela Ivan Nobel
Tehnoredactare: Dan Mărgărit

Coperta 1 – Scena de reenactment istoric realizată de asociația Terra Dacia Aeterna în 2017, foto pentru MNCR - Maria-Magdalena Ștefan.

Coperta 4: Coperta IV: Situl de la Covasna, Cetatea Zânelor, model LiDAR prelucrat de Dan Ștefan.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Arheologia trecerii de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia : contacte și conflicte în secolele I-II p.

Chr. / ed.: Maria-Magdalena Ștefan, Alexandru Popa, Dan Ștefan. - Târgoviște : Cetatea de scaun, 2022

Conține bibliografie

ISBN 978-606-537-603-8

I. Ștefan, Maria-Magdalena (ed.)

II. Popa, Alexandru (ed.)

III. Ștefan, Dan (ed.)

902

Toate drepturile de reproducere, integral sau parțial, prin orice mijloace, inclusiv stocarea neautorizată în sisteme de căutare sunt rezervate. Reproducerea se poate face doar cu acordul scris al editurii sau autorilor, cu excepția unor scurte pasaje care pot constitui obiectul recenziilor și prezentărilor.

Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu-Gheorghe, 2022

<https://muzeu.mncr.ro/>

ISBN 978-606-537-603-8

ISBN e-book pdf 978-606-537-604-5

© Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște – Sfântu-Gheorghe, 2022

Lista autorilor și editorilor

NICOLAI BATOG

Universitatea Adam Mickiewicz din Poznań,
Facultatea de Arheologie
batognicolai@gmail.com

CONSTANTIN AUGUSTUS BĂRBULESCU

Universitatea din Pitești, Facultatea de
Teologie, Litere, Istorie și Arte
constantin.barbulescu@upit.ro

VLAD CĂLINA

Muzeul Național de Istorie a României,
București
calina.nicolae@gmail.com

HORAȚIU COCIȘ

Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău
hcocis12@gmail.com

SORIN COCIȘ

Academia Română, Institutul de Arheologie și
Istoria Artei, Cluj-Napoca
scocis@yahoo.com

ANDREEA DRĂGAN

Academia Română, Institutul de Arheologie și
Istoria Artei Cluj-Napoca
andreea.dragan@yahoo.com

MARIANA EGRI

Academia Română, Institutul de Arheologie și
Istoria Artei Cluj-Napoca
marianaegri@yahoo.com

JOÃO FONTE

Universitatea din Exeter, Departamentul de
Arheologie și Istorie
j.fonte3@exeter.ac.uk

VASILE IARMULSCHI

Universitatea Liberă din Berlin și Muzeul
Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
vasile.iarmulschi@gmail.com

FLORIAN MATEI-POPESCU

Academia Română, Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, București
florian.matei@gmail.com

OCTAVIAN MUNTEANU

Universitatea Pedagogică „Ion Creangă”,
Chișinău
ocmunteanu@gmail.com

IOANA A. OLTEAN

Universitatea din Exeter, Departamentul de
Arheologie și Istorie
i.a.oltean@exeter.ac.uk

CORIOLAN HORAȚIU OPREANU

Academia Română, Institutul de Arheologie și
Istoria Artei, Cluj-Napoca
choprean@yahoo.com

LIANA OȚA

Academia Română, Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, București
loredanaota@yahoo.com

ALEXANDRU POPA

Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni,
Sfântu-Gheorghe
alex.popa@mncr.ro

LUCA-PAUL PUPEZĂ

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-
Napoca
paulpupeza@yahoo.com

AUREL RUSTOIU

Academia Română, Institutul de Arheologie și
Istoria Artei, Cluj-Napoca
aurelrustoiu@yahoo.com

OVIDIU ȚENEA

Muzeul Național de Istorie a României,
București
ovidiu.tentea@gmail.com

DAN ȘTEFAN

Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni,
Sfântu-Gheorghe
danstefan00@gmail.com

MARIA-MAGDALENA ȘTEFAN

Muzeul Național de Istorie a României,
București
m_magdalena.stefan@yahoo.com

OVIDIU VASILE UDRESCU

Universitatea din Pitești, Facultatea de
Teologie, Litere, Istorie și Arte
vasile.udrescu@upit.ro

Cuprins

Introducere.....	9
------------------	---

CONTACTE ȘI TRANSFORMĂRI

Statut și autoritate în Transilvania la sfârșitul epocii fierului <i>Status and Authority in Transylvania at the End of the Iron Age</i>	15
MARIANA EGRI	
Impactul expansiunii romane în zona Porților de Fier. Despre frontiere fizice și culturale la Dunărea de Jos în secolul I p. Chr. <i>The Iron Gates and the Roman Conquest. On the Physical and Cultural Borders at the Lower Danube during 1st century AD</i>	37
ANDREEA DRĂGAN	
Conexiuni culturale transdanubiene: tezaurele de argint „dacice” din <i>Moesia Superior</i> <i>Transdanubian Cultural Connections: The “Dacian” Silver Hoards from Moesia Superior</i>	65
AUREL RUSTOIU	

ISTORIE VS. ARHEOLOGIE

Sarmizegetusa vs. Sarmizegetusa	93
CORIOLAN HORAȚIU OPREANU	
Despre pătrunderea sarmaților în Muntenia (sfârșitul secolului I p. Chr. și primele decenii ale secolului al II-lea p. Chr.) <i>About the Sarmatian Settlement in Wallachia (late 1st and early 2nd centuries AD)</i>	111
LIANA OȚA	

ARHEOLOGIA CONFLICTELOR

Cucerirea romană a Sarmizegetusei Regia din perspectiva modelelor spațiale și de <i>networking</i> în GIS <i>The Roman Conquest of Sarmizegetusa Regia through GIS-based Spatial and Connectivity Analysis</i>	131
IOANA A. OLTEAN, JOÃO FONTE	
<i>Caesar oppidum expugnavit</i>. Câteva scenarii romane privind sfârșitul cetății dacice de la Covasna <i>Caesar oppidum expugnavit. Some Roman Scenarios Regarding the End of the Dacian Fortress from Covasna</i>	149
LUCA-PAUL PUPEZĂ	

Defileul Oltului din Munții Perșani – o cale de acces pentru romani în timpul războiului de cucerire a Daciei?

The Olt Gorge in Perșani Mountains – a Roman Road in the War for the Conquest of Dacia?..... 171
MARIA-MAGDALENA ȘTEFAN, DAN ȘTEFAN

CONFIGURAREA PROVINCIEI

Înainte de piatră. Turnurile de supraveghere din lemn din cadrul frontierei nord-vestice a Daciei Porolissensis. O reevaluare.

Before Stone. The Timber Watchtowers from the North-Western Frontier of Dacia Porolissensis. A Reassessment..... 215
HORAȚIU COCIȘ

Limes Alutanus: drumul și castrele din zona defileurilor

Limes Alutanus: the Road and Fortifications in the Gorges' Areas..... 233
OVIDIU ȚENȚEA, FLORIAN MATEI-POPESCU, VLAD CĂLINA

REPERE CRONOLOGICE

Dava de la Poiana în contextul relațiilor dintre daci și romani la Dunărea de Jos

The Dava-Type Site from Poiana in the Context of Dacians - Romans' Relations at the Lower Danube..... 281
DAN ȘTEFAN

Fibulele de tip Almgren 69 din spațiul pruto-nistean

Fibulae of the Almgren 69 Type in the Prut-Dniester Area..... 311
VASILE IARMULSCHI, NICOLAI BATOG, OCTAVIAN MUNTEANU

Din istoriile unui sit arheologic: fibule recuperate de la Ocnița-Buridava

Stories of an Archaeological Site: Brooches Retrieved from Ocnița-Buridava..... 325
SORIN COCIȘ, CONSTANTIN AUGUSTUS BĂRBULESCU, OVIDIU VASILE UDRESCU

„Importuri” provincial-romane din perioada războaielor cu romanii. Consemnări asupra cronologiei artefactelor provincial-romane din hinterlandul viitoare provincii romane Dacia

Roman Provincial 'Imports' at the Time of the Wars with the Romans. Notes Regarding the Chronology of the Roman-Provincial Artefacts Uncovered in the Hinterland of the Future Roman Province Dacia..... 373
ALEXANDRU POPA

Introducere

Autorii și editorii acestui volum își doresc să contribuie la apropierea unor domenii de cercetare conduse cel mai adesea în România sub forma unor discursuri separate: arheologia epocii târzii a fierului și cea a epocii romane. Acestea tratează însă, chiar dacă din perspective diferite, numeroase teme comune ce ar putea beneficia de pe urma unui schimb mai intens de opinii. Războaiele dintre daci și romani sunt cu adevărat cele mai dramatice și faimoase dintre acestea, dar ele reprezintă doar unul dintre punctele culminante pentru o serie de procese care își au debutul mult mai devreme și se petrec la o scară geografică mai amplă. Crearea provinciei romane Macedonia, la mijlocul secolului al II-lea a. Chr., a marcat începutul unor relații complexe între romani și populațiile din nord-vestul Greciei și din sudul Peninsulei Balcanice, cu reverberații importante chiar și în teritoriile de la nordul Dunării, moment ce se suprapune cristalizării unei noi etape de civilizație la Dunărea de Jos și în spațiul intra-carpatic – „perioada dacică clasică”. Intensitatea interacțiunilor dintre populațiile tracice de la nord de Balcani și romani a crescut apoi gradual, pe măsura extinderii intereselor romane către Gurile Dunării și orașele vest-pontice.

Stabilirea concretă a administrației romane pe malul sudic al Dunării în primii ani ai secolului I p. Chr. și materializarea unei frontiere în lungul fluviului au dus din nou la o reconfigurare importantă a relațiilor de putere, atât la nivelul comunităților locale de pe ambele maluri ale Dunării, cât și între acestea și romani. Aceștia din urmă au pus în practică politici de respingere demografică, prin crearea unor zone periferice tampon și prin relocări de populații, dar și de atragere de populații ne-romane, prin structurarea unor noi rețele diplomatice și clientelare de favorizare a unor regi locali, alimentați prin subsidii, ce puteau impune o politică pro-romană. În acest fel au fost integrate unele populații (daci, sarmați, geți, moesi) în noi structuri administrative, militare, comerciale și religioase. Expresia identităților individuale și colective s-a modificat și s-a adaptat acestui nou cadru, dar aceste schimbări s-au manifestat diferențiat din punct de vedere regional, printr-o varietate fluidă de negocieri, conflicte și hibridizări culturale. Mai multe studii din acest volum pun în evidență astfel de transformări. Interacțiunea cu autoritatea romană a fost decisivă în numeroase contexte, dar influența romană trebuie considerată în primul rând un catalizator pentru procese sociale motivate de cauze interne.

Din punct de vedere arheologic se poate observa că, încă înainte de perioada lui Augustus, dar și în timpul acesteia, civilizația materială locală asociată marilor centre de tip *dava* din Câmpia Munteniei (Zimnicea, Cărlomănești, Piscu Crăsani, Popești, Grădiștea, Radovanu) intră în declin. Concomitent are loc o creștere semnificativă a expresivității materiale în spațiul intracarpatic, focalizată în jurul unor puncte fortificate de înălțime, unele dintre acestea monumentalizate prin elemente de arhitectură din piatră (așa cum au fost descoperite în Munții Orăștiei, la Covasna sau în zona Racoș-Augustin din Defileul Oltului din Munții Perșani), dar din care lipsesc acum cu totul mormintele (spre deosebire de secolul anterior). Pe parcursul secolului I p. Chr., o serie de materiale arheologice de tip sarmatic au pătruns în teritoriile răsăritene și sudice ale acestei lumi aflate la periferia autorității romane, atestând astfel, la nivelul culturii materiale, o serie de contacte, prezențe și schimburi între populațiile de tip nord-

tracic și sarmați. Obiecte, dar și obiceiuri romane (privind modul de a mânca, de a găti, bea, ori de a se îmbrăca) ajung în interiorul comunităților locale în proporții diferite, dar în anumite cazuri, așa cum ne arată descoperirile de la Poiana pe Siret, de la Sarmizegetusa Regia sau de la Ocnița-Vâlcea, aceste influențe sunt atât de puternice încât par să indice, nu doar existența unor multiple centre de autoritate locală ce au funcționat în paralel, dar și o varietate a gradelor lor de interacțiune cu lumea romană. De fapt, putem observa cum, pe parcursul secolului I p. Chr., influențele romane înlocuiesc treptat tiparele culturale elenistice urmate anterior în interiorul societăților getice și dacice. O serie de studii dedicate frecvenței și cronologiei obiectelor și influențelor romane din spațiul geografic analizat au identificat mai multe perioade de maxim, prima dată la începutul secolului I a. Chr., apoi în perioada de început a epocii creștine și, mai ales, la jumătatea secolului I p. Chr. și în următoarele două decenii.

După aceste perioade de maxim a influenței romane recunoscute în cultura materială a societăților locale înregistrăm o reducere semnificativă a accesului sau poate doar a interesului față de produsele romane, inclusiv moneda romană. Aceste transformări, față de care unele dintre studiile din prezentul volum aduc o importantă contribuție, pot fi observate la nivelul unui număr consistent de situri dacice spre finalul celui de-al treilea sfert al secolului I p. Chr. Fortificațiile din zona Porților de Fier își încetează tot atunci activitatea. Niciun sit central dacic de la nord de Dunăre nu poate fi atestat cu certitudine că își continuă existența după cucerirea romană¹, nici chiar cele care rămân în afara granițelor provinciale. În mod special, datarea precisă a acestor sfârșituri, pe parcursul finalului secolului I p. Chr. – începutul secolului II p. Chr., și natura acestora (distrugere, abandon/părăsire sau doar diminuare treptată până la abandon) rămân teme cheie de clarificat în viitor.

În teritoriul noii provincii care s-a format după războaiele dintre daci și romani, dar și în zonele adiacente, reapar manifestările funerare standard (morminte de incinerare în cimitire de dimensiuni mari) implicând ritualuri și obiecte ce fac trimitere la practicile mai vechi ale epocii fierului. În același timp, populației indigene îi pot fi asociate mici și noi așezări rurale. Ceramica lucrată în tradiția epocii fierului continuă să fie folosită chiar în castre sau *vici* romane. În afara granițelor provinciei Dacia, inclusiv în *Moesia Inferior*, continuă utilizarea sanctualelor rurale cu depuneri în gropi și sacrificii de animale, în special câini, dar tradiția locală a sacrificiilor umane încetează cu totul. În Dacia, tot ce ține de religie și autoritate aristocratică pare însă să fie supus unui regim drastic de interdicție, ceea ce poate explica și abandonul siturilor de înălțime.

Războiul împăratului Traian cu regatul dac al lui Decebal este o parte esențială a mitologiei fondatoare a națiunii române, promovată ca atare, oficial, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și, în special, în perioada regimului comunist de după 1967. Acest mit al originilor a beneficiat, în parte, și de capitalul simbolic al propagandei romane contemporane cu evenimentele, așa cum s-a păstrat aceasta într-una din formele ei cele mai monumentale - Columna Traiană de la Roma.

---

¹ Desigur există și situri care par să contrazică această regulă, cel mai semnificativ caz fiind la Barboși, pe platoul de la Tirighina, unde nivelele din perioada getică sunt suprapuse stratigrafic de trei orizonturi cu o grosime de până la 1,7 m cu materiale din perioada romană (din perioada traianică și până la Constantin cel Mare), dar și aici, și cu atât mai mult în alte stațiuni în care urmele din perioada romană atestă doar episoade sporadice de utilizare, nu există elemente care să susțină o continuitate.

Studiul transformărilor ce converg către cumpăna dintre primul și cel de-al doilea secol al erei noastre, ce marchează la rândul lor trecerea de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia, este un demers dificil, interpretările fiind multă vreme influențate de tipare metodologice specifice arheologiei cultural-istorice, dar și de nevoia împlinirii unor sensibilități identitare, așa cum este tema unității geto-dacilor, eventual în interiorul unui stat dac centralizat care ar fi înglobat într-un program coordonat, la momentul confruntării cu Imperiul Roman, toate fortificațiile din zona arcului carpatic. Astfel de modele, uneori materializate prin hărți, au ajuns să aibă valoarea unor date reale, incontestabile. Pe lângă spectrul mitologiei identitare, principala provocare a reprezentat-o însă, tentația de a explica informația arheologică predominant prin prisma puținelor surse istorice păstrate, într-un tip de argumentație circulară în care datele arheologice și cele istorice sunt invocate drept demonstrații, unele pentru celelalte. O astfel de abordare s-a manifestat, de exemplu, în tendința accentuată de a corela momentele de reorganizare spațială ori finalul siturilor preromane cu activitatea lui Burebista și Decebal ori, într-un alt plan, cu cea a lui Marcus Licinius Crassus, Sextus Aelius Catus ori mai târziu în secolul I p. Chr. cu Tiberius Plautius Silvanus Aelianus. Pentru siturile intracarpatiche, asediul roman a devenit forma predilectă de explicare a sfârșiturilor violente ale cetăților.

În plus față de coloratura istoriografică specific românească, tratarea temei relațiilor dintre autoritatea romană și populațiile locale a cunoscut și în planul mai larg, al dezvoltărilor teoretice internaționale, propriile schimbări de paradigmă ce au condus, mai recent, la rediscutarea semnificației unor concepte clasice precum granițele, introducând teme noi ca hibridizarea, vecinătățile, zonele de contact, mediul militar roman ca mediator cultural etc. Procesele de decolonizare a istoriei manifestate și ele puternic în societate în ultimele decenii au permis reconsiderarea gradului de inițiativă (*agency* – manifestare activă a propriilor interese și strategii de răspuns) al populațiilor locale în relație cu romanii.

Unde ne aflăm, așadar, astăzi, cu arheologia acestei perioade complicate, de complexe transformări? Care sunt noutățile și abordările teoretice ale momentului? Putem formula sau ne dorim răspunsuri unitare, fără echivoc? Chiar dacă opiniile cercetătorilor ce și-au adus contribuția la prezentul volum pot diferi încă asupra unor aspecte de detaliu, intensificarea abordărilor critice, recunoașterea limitelor metodologice ale folosirii datelor extrase din sursele istorice pentru a explica datele arheologice (și invers), și explorarea scenariilor multiple - pot fi considerate trăsăturile comune definitorii, specifice unui nou stil de cercetare (*archaeological reasoning*), pus în practică în România în ultimele decenii.

Fără a epuiza complexitatea subiectelor ce se subsumează temei principale, direcțiile explorate de autori mai departe sunt: fluiditatea și gradul de fragmentare a formelor de autoritate locală, rolul competiției interne pentru putere ca factor determinant în dinamizarea culturii materiale preromane (Mariana Egri), granițele ca zone de contact nu ca obstacole, existența unei varietăți de forme de interacțiune și influențare reciprocă între romani și populațiile de pe cele două maluri ale Dunării (Andreea Drăgan), impactul expansiunii romane în articularea identităților colective periferice (Aurel Rustoiu; Andreea Drăgan; Liana Oța), strategiile militare romane și începuturile provinciei *Dacia* (Coriolan H. Opreanu; Horațiu Cociș). În același timp se poate observa că o bună parte a eforturilor de cercetare au fost îndreptate spre reordonarea materialului arheologic prin înglobarea celor mai noi descoperiri (Vasile Iarmulschi, Nicolai Batog și Octavian Munteanu, dar și Sorin Cociș, Constantin

Augustus Bărbulescu și Ovidiu Vasile Udrescu ori contribuțiile lui Dan Ștefan și Alexandru Popa), ceea ce are drept consecință directă recunoașterea varietății formelor și momentelor la care se încheie activitatea siturilor locale preromane (Dan Ștefan). O altă direcție de cercetare urmărită a fost explorarea materialității conflictelor și punerea lor în context (Paul Pupeză; Ioana Oltean și João Fonte; Maria-Magdalena Ștefan și Dan Ștefan). Așa cum au demonstrat Ovidiu Țentea, Florian Matei-Popescu și Vlad Călina, o categorie necesară de studii poate fi analizarea diferențelor în modul de raportare la același peisaj a comunităților din epocă fierului și a celor provincial romane, cu potențialul de a evidenția distincțiile de funcționalitate a siturilor strategice. Printre caracteristicile recurente ale lotului de paisprezece contribuții adunate aici remarcăm: preocuparea separării analizei istorice de cea arheologică, explorarea ideii de graniță, dar și impactul asupra cunoașterii pe care l-a creat accesul recent la date și tehnologii moderne, în special cele care permit studiul reliefului și a amprentelor fortificațiilor ori drumurilor strategice (UAV, LiDAR, GIS).

Studiile reunite în acest volum reprezintă, în marea lor majoritate, materializarea comunicărilor susținute de autori în cadrul colocviului științific *Arheologia perioadei de trecere de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia: contacte și conflicte în secolele I-II p. Chr.* organizat de Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni din Sfântu Gheorghe, în data de 10 decembrie 2021, la un secol de la apariția lucrării lui Iulian Marțian *Urme din războaiele romanilor cu dacii: studiu arheologic*. Astfel, organizatorii colocviului au devenit și editorii volumului, ambele reuniți de eforturi științifice purtând același titlu. La corpusul principal de studii ce au avut la bază cercetările prezentate în cadrul colocviului amintit s-au mai adăugat însă și alte patru contribuții ale unor autori invitați ulterior să completeze, cu noi aspecte, problematica dezbătută. Studiile au fost scrise în limba română pentru a contribui la facilitarea accesului unui public largit la noile teorii și concepte prin care se explorează astăzi date arheologice ce au potențialul de a fi receptate și în sens ideologic.

În final, editorii își exprimă speranța ca acest volum să fie doar primul dintr-o serie dedicată arheologiei secolelor I-II p. Chr care să continue să reunească specialiști în epocă romană și epoca fierului.

Editorii

Fibulele de tip Almgren 69 din spațiul pruto-nistrean

Fibulae of the Almgren 69 Type in the Prut-Dniester Area

Vasile Iarmulschi

Universitatea Liberă din Berlin și Muzeul Național de Istorie a Moldovei
vasile.iarmulschi@gmail.com

Nicolai Batog

Universitatea Adam Mickiewicz din Poznań, Facultatea de Arheologie
batognicolai@gmail.com

Octavian Munteanu

Universitatea Pedagogică „Ion Creangă”, Chișinău
ocmunteanu@gmail.com

Rezumat

Descoperirea recentă a două fibule de tip Almgren 69 în situl Mîrzoaia (raionul Nisporeni, Republica Moldova), ne oferă ocazia să revenim la discuția privind această categorie de accesorii vestimentare. Bine reprezentată în Europa Centrală și de Sud-Est în a doua jumătate a secolului I p. Chr. – începutul secolului al II-lea p. Chr, fibulare este extrem valoroasă pentru încadrarea cronologică a siturilor de epocă romană timpurie. Cu această ocazie vom prezenta un raport privind toate fibulele de acest tip descoperite în zona pruto-nistreană, trecând totodată în revistă descoperirile cunoscute din România și Ucraina, pentru a obține o privire de ansamblu. Pentru o încadrare cronologică cât mai precisă a respectivelor artefacte vom contextualiza pe de o parte descoperirile fibulelor și materialul asociat din complexe și pe de altă parte ne vom referi la opiniile specialiștilor ce au fost exprimate de-a lungul timpului. Un alt aspect ce va fi adus în discuție se va referi la prezența populației sedentare în zona pruto-nistreană în perioada epocii romane timpurii. Această idee servește drept antiteză scenariului în care spațiul pruto-nistrean ar fi fost populat doar de așa-numiții sarmați. În ceea ce ne privește, considerăm că atât vechile descoperiri – precum cele de la Rudi-La Șanțuri, Pruteni - cât și mai nou - cele de la Lipoveni și Mîrzoaia – ne permit să punem sub semnul întrebării această ipoteză.

Abstract

The recent discovery of two Almgren 69 type fibulae at the Mîrzoaia site (Nisporeni district, Republic of Moldova), gives us the opportunity to return to the discussion regarding a category of clothing accessories, which is quite widespread in Central and South-Eastern Europe during the second half of the 1st c. AD – beginning of the 2nd c. AD. They are a valuable class of objects for dating Early Roman period sites. With this occasion we will report on all the brooches of this type discovered in the Prut-Dniester area, while also reviewing the known discoveries from Romania and Ukraine. For the most accurate chronological framing of the fibulae on the one hand we will contextualize the fibulae and the associated material in the finding complexes and, on the other hand, we will refer to the opinion of several specialists in the field starting with Almgren, Rustoiu, Cociș and others and ending with

Hellström's 2018 paper. Another aspect we will refer to is the presence of the sedentary population in the Prut-Dniestr area during the Early Roman Age. As evidenced by the archaeological investigations conducted to date, sites that may be ascribed to sedentary populations are practically absent from the Prut-Dniester forest steppe during the period comprised between late 1st century BC and first half of the 3rd century AD. Only a few archaeological sites that could be attributed to these communities are known so far. They include the sites of Rudi-La Șanțuri, Pruteni and most recently – that from Lipoveni. This serves as an antithesis to the idea that the Prut-Dniestr space was populated only by the so-called Sarmatians. As far as we are concerned, we consider that both the old discoveries and the more recent - those at Lipoveni and Mîrzoaia - are such as to make us more and more reserved about this assumption.

Introducere

Din categoria pieselor de port, descoperite în siturile de epocă romană timpurie din regiunea pruto-nistreană, un loc deosebit îl ocupă fibulele. Așa cum s-a mai remarcat în literatura de specialitate¹, respectivul tip de piese, utilizat pentru prinderea veșmintelor, reprezintă o categorie a vestigiilor arheologice cu semnificație cronologică extrem de importantă. Totodată, ele oferă informații interesante despre anumite obiceiuri de port practicate în antichitate, dar și informații privind diversele aspecte ale relațiilor dintre diverse grupuri umane. În acest context, descoperirea recentă a două fibule de tip Almgren 69 în situl de la Mîrzoaia² (Fig. 4) ne oferă prilejul de a relua discuția asupra acestor accesorii vestimentare, care au cunoscut pe parcursul epocii romane timpurii o răspândire destul de largă în Europa Centrală și de Sud-Est (Fig. 1). Până în prezent, în spațiul pruto-nistrean au fost descoperite cinci astfel de agrafe. Pentru a pune la dispoziția cercetătorilor toate datele necesare unei receptări cât mai facile, în rândurile ce urmează vom oferi imaginea descriptivă și vizuală a fiecărei piese în parte și vom prezenta succint contextul descoperirii lor. În baza acestora, vom căuta să revenim la spațiul de distribuție a respectivelor artefacte, la problema cronologiei, dar și la posibilele interpretări privind purtătorii fibulelor de acest tip în spațiul pruto-nistrean.

Fibulele de tip Almgren 69 din spațiul pruto-nistrean și contextul descoperirilor

Bădragii Noi, raionul Edineț, Republica Moldova (Tumulul 5, Mormântul 2)

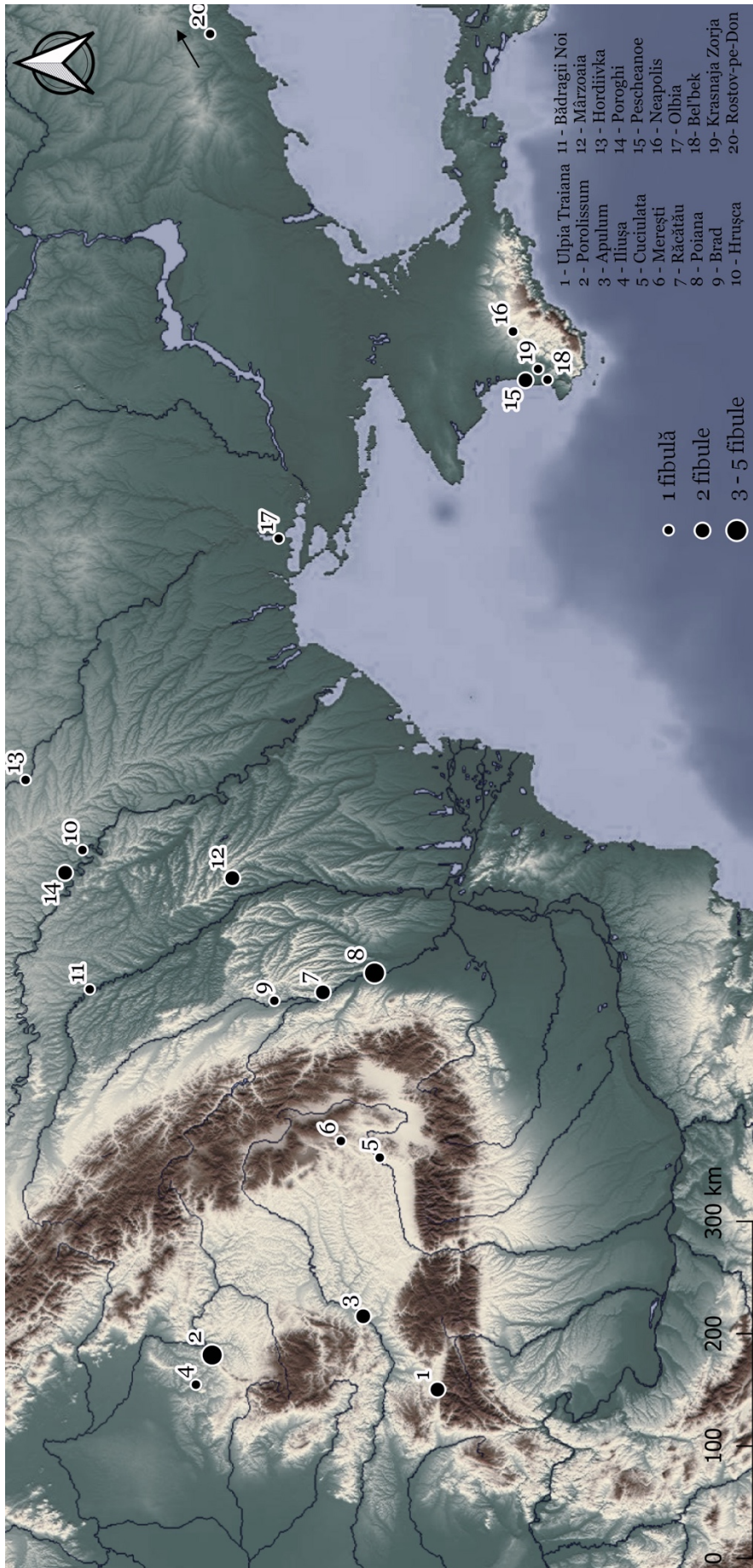
În cadrul respectivului mormânt de inhumăție, la o distanță de 5 cm de partea inferioară a maxilarului defunctului, a fost descoperită o fibulă de tip Almgren 69. Aceasta era confecționată dintr-o singură bucată de bronz, având capul lățit și puternic încovoiat. Corpul arcuit are pe partea superioară o nodozitate. Resortul este format din 6 spire (3+3), iar coarda exterioară este susținută de un cârlig. Capătul piciorului lung este decorat cu un buton. Portagrafa este plină. Piesa măsoară 6,4 cm lungime³ (Fig. 2/2).

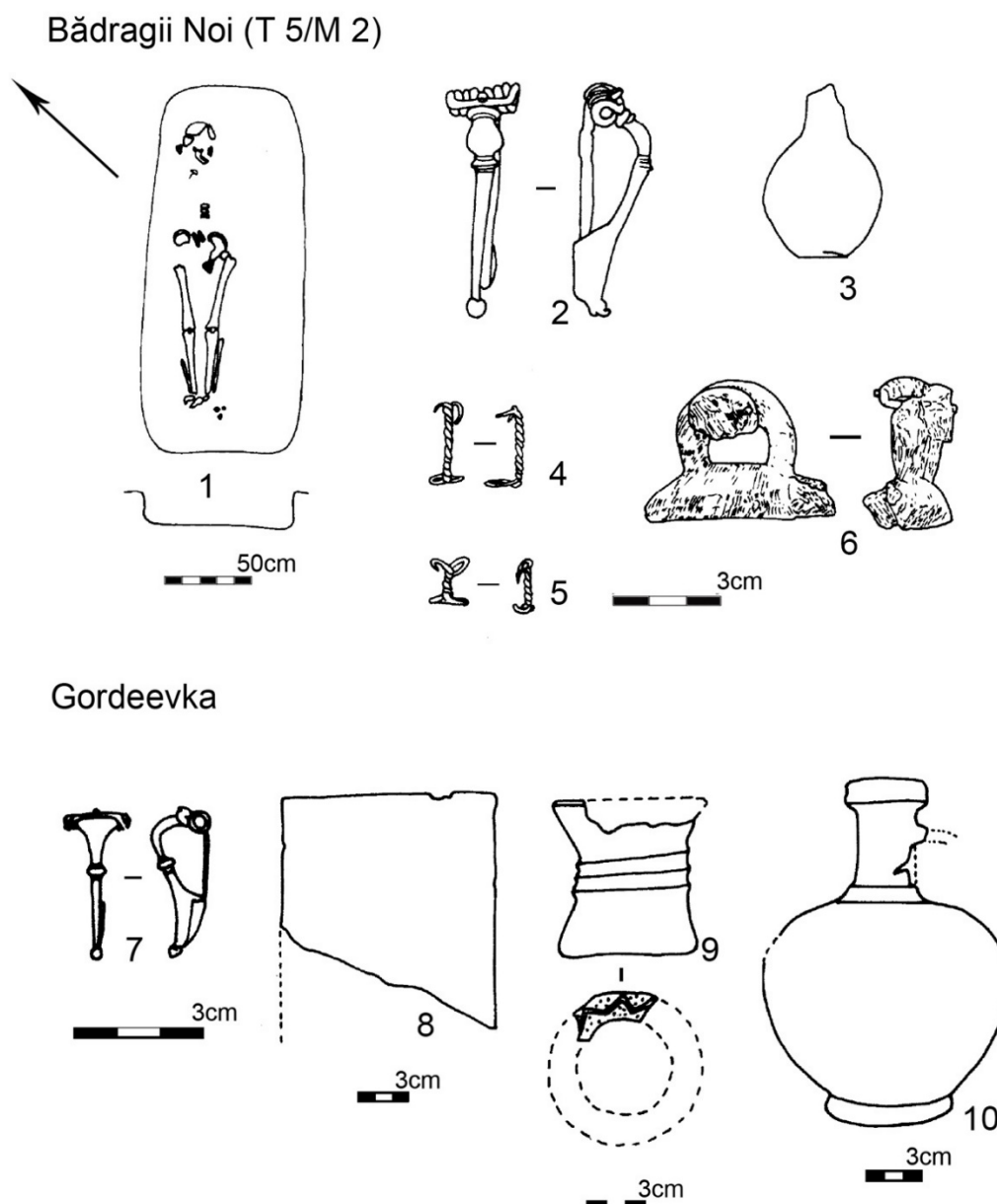
¹ Rustoiu 1997; Cociș 2004; Hellström 2018.

² Munteanu *et alii* 2022.

³ Bârcă 2006, 274.

Figura 1. Răspândirea fibulelor Almgren 69 în regiunea nord-pontică (după Rustoiu 1997; Cociș 2004; Hellström 2018 cu completări. Harta realizată de C. Carolenco) / *The spatial distribution of the Almgren 69 type of brooches in the North-Pontic area (after Rustoiu 1997; Cociș 2004; Hellström 2018 with additions. Drawing by C. Carolenco).*

Figura 2. 1-6 Bădragii Noi (Tumulul 5/ Mormântul 2); 7-10 Mormântul de la Gordeevka (după Bârcă 2006, 59, Fig. 3). / Bădragii Noi (Mound 5/Grave 2); 7-10 Grave at Gordeevka (after Bârcă 2006, 59, Fig. 3).

În cadrul aceluiași mormânt s-au găsit un *unguentarium* din pastă de sticlă (Fig. 2/3), două sârme de bronz (Fig. 2/4-5), precum și fragmente de la un vas de lemn⁴ (Fig. 2/6).

Hrușca, raionul Camenca, Republica Moldova

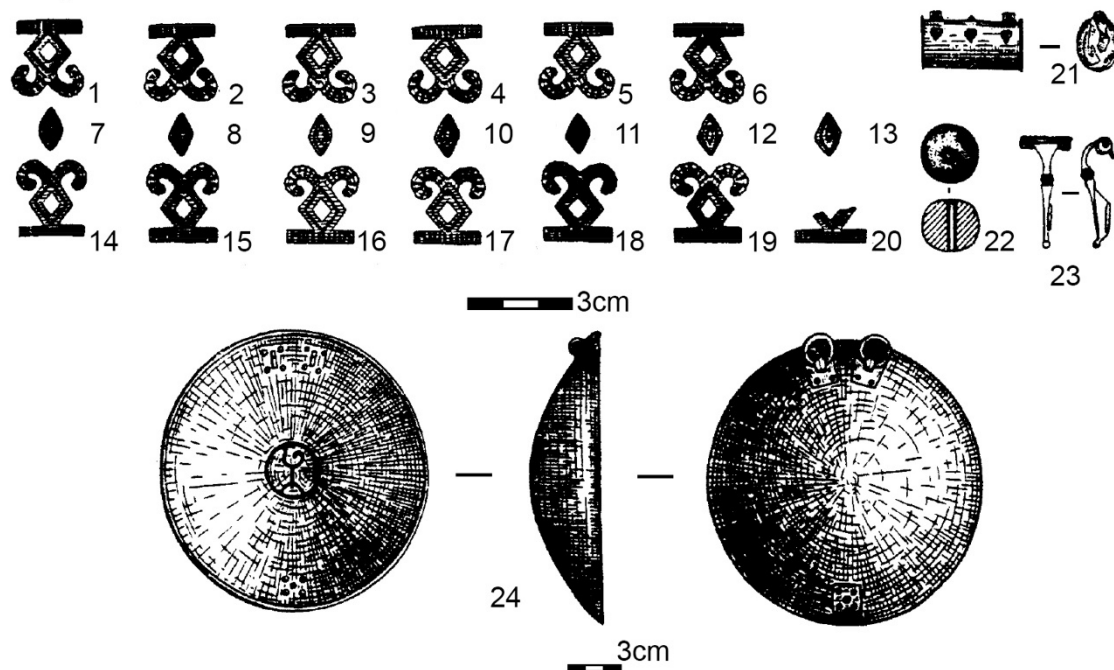
În limitele unui mormânt de inhumație (distrus) a fost descoperită o fibulă de bronz. Piesa cu corpul puternic profitat are resortul bilateral format din 8 spire (4+4) și coardă exterioară susținută de un cârlig. Arcul, lățit în partea dinspre resort, este ornamentat cu o mică

⁴ Bârcă 2006, 274, Fig. 3.

nodozitate. Piciorul fibulei este prevăzut la capăt cu un mic buton. Portagrafa este plină, iar arcul lipsește. Fibula are o lungime de 3 cm⁵ (Fig. 3/23).

Pe lângă fibulă, din aceeași structură funerară s-au recuperat 20 de aplice din foite de aur, un pandantiv realizat din foite de aur, o mărgea din carneol și o faleră din argint cu semn de tip tamga din schema regelui Farzoios⁶ (Fig. 3/1-22.24).

Hrușca

Figura 3. Mormântul de la Hrușca (după Bârcă 2006, Fig. 65). / *Grave at Hrușca (after Bârcă 2006, Fig. 65).*

Mîrzoaia, raionul Nisporeni, Republica Moldova

Așezarea este amplasată la o distanță de aproximativ 7,5 km sud-est de orașelul Nisporeni, în zona de dealuri împădurite, delimitate de bazinele râurilor Prut și Lăpușna, ocupând un platou de circa 2 ha, aflat la altitudinea de aproximativ 350 m (la peste 100 m de asupra satului Mîrzoaia). Pe lângă vestigiile ce datează din epoca hallstattiană, epoca Latène și cea medievală⁷, pe suprafața sitului s-au descoperit fortuit două fibule de tip Almgren 69.

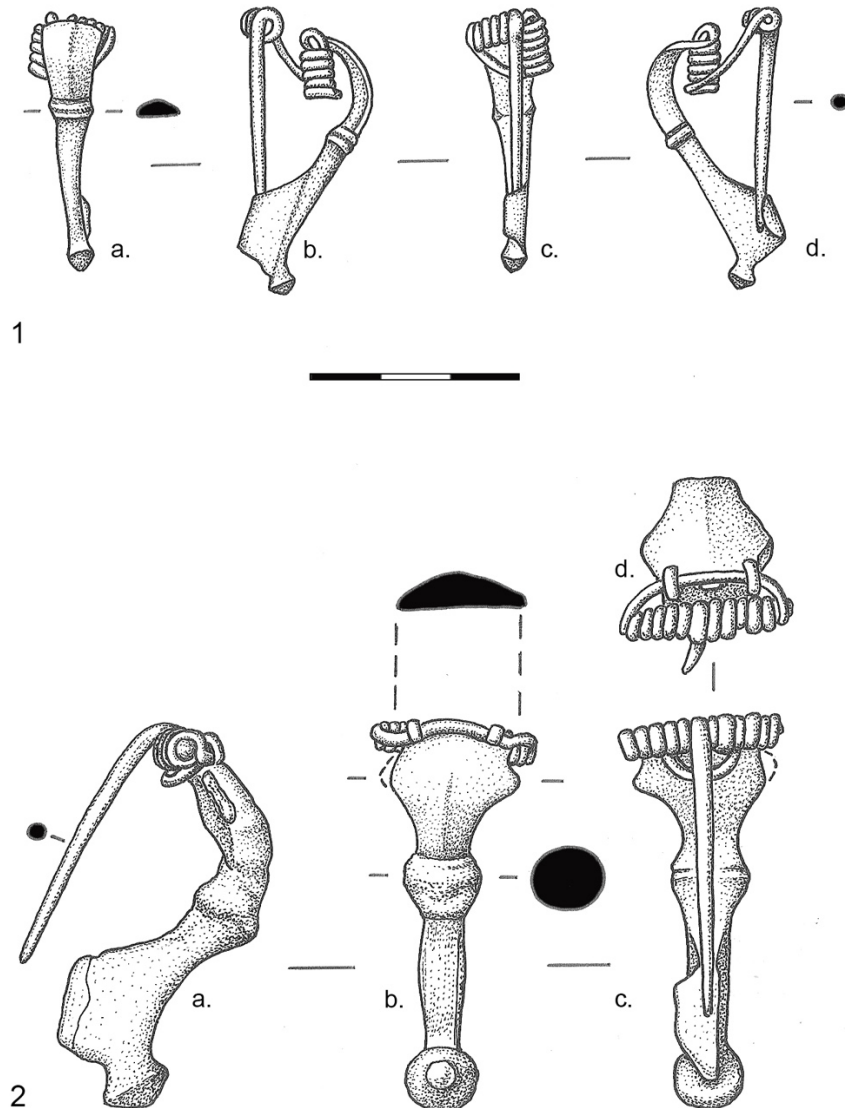
O fibulă a fost confecționată dintr-o bucată de bronz, având capul lățit și puternic încovoiat. Corpul arcuit are pe partea superioară o nodozitate. Resortul format din 8 spire (4+4) este ușor deformat, iar coarda exterioară este înaltă și susținută de un cârlig. Piciorul lung este prevăzut la capăt cu un buton de dimensiuni mici. Portagrafa de formă dreptunghiulară este plină. Piesa măsoară 4,2 cm lungime (Fig. 4/1).

⁵ Grosu 1986; Bârcă 2006, 320.

⁶ Grosu 1986, 258-261; Babeș 1999, 232; Bârcă 2006, 320.

⁷ Munteanu *et alii* 2021, 212.

Cea de-a doua fibulă a fost confecționată din două bucăți – corpul și capul din fier, iar resortul și acul – din bronz. Aceasta are capul lățit și puternic încovoiat. Corpul arcuit are pe partea superioară o nodozitate. Resortul este format din 10 spire (5+5), iar coarda exterioară este înaltă și susținută de două (?) cârlige. Piciorul lung se termină cu un buton. Portagrafa de formă dreptunghiulară este plină. Exemplarul are lungimea de 6,3 cm (Fig. 4/2).

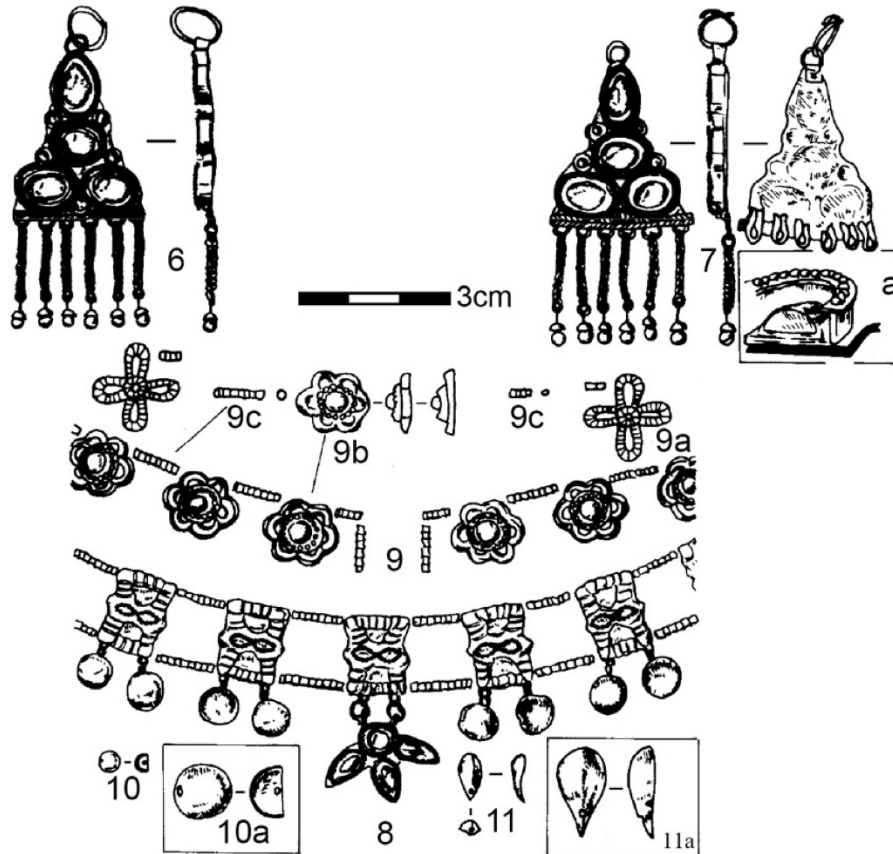
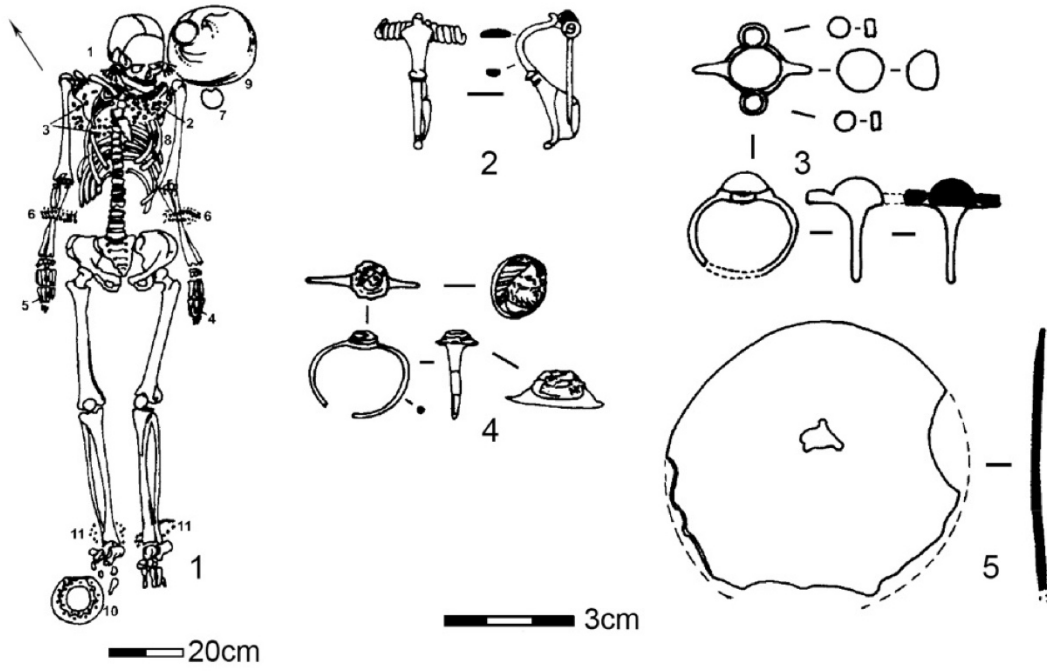
Figura 4. Fibulele Almgren 69 de la Mîrzoaia. / *Almgren 69 type brooches from Mîrzoaia.*

Porogi, raionul Jampol, reg. Vinica, Ucraina (Tumulul 2, Mormântul 2)

În cadrul respectivului mormânt de înmormântare, pe partea stângă a cutiei toracice, a fost descoperită o fibulă de tip Almgren 69. Agrafa confecționată dintr-o singură bucată de bronz are resortul format din 12 spire (6+6) și coarda exterioară (ruptă din vechime) susținută de un cârlig. Arcul, lățit în partea dinspre resort, este ornamentat cu un nod. Piciorul are la capăt un buton, iar portagrafa este plină⁸ (Fig. 5/2).

⁸ Bârcă 2006, 352.

Porogi (T 2/M 2)

Figura 5. Porogi (Tumul 2/ Mormântul 2) (după Bârcă 2006, Fig. 108). / Porogi (Mound 2/Grave 2) (after Bârcă 2006, Fig. 108).

Din aceeași structură funerară au fost recuperați doi cercei din aur; un colier format din 13 plăcuțe din aur, 24 aplice tubulare din același metal, 128 aplice din aur, o oglindă fragmentară din argint, un ulcior lucrat la roata olarului, precum și două vase de lut modelate cu mâna⁹ (Fig. 5/3-11; 6).

Tipologie și analogii

Cercetarea fibulelor de epocă Latène târzie și romană în Europa are deja „o istorie” mai mare de un secol, astfel încât există la moment o bogată literatură referitoare la respectivele descoperiri. Primul arheolog ce a analizat acest tip de agrafe, cunoscute la acea dată în Europa Centrală și de Sud-Est, a fost Oscar Almgren¹⁰. În sistematizarea concepută de el, fibulele care constituie subiectul acestui articol au fost incluse în grupa IV, seria I, varianta 69¹¹. În rezultatul analizei detaliate și minuțioase a acestora s-a constatat că aria de formare a unor astfel de piese este zona Alpilor răsăriteni¹². Ulterior ele s-au răspândit în provinciile romane *Noricum*, *Pannonia* și *Moesia*, dar și în *Barbaricum*. În același context, relevăm că în *Barbaricum* astfel de piese sunt extrem de frecvent întâlnite pe teritoriul Daciei preromane¹³ (Fig. 1), mai cu seamă în fortificațiile de pe Siret¹⁴, dar și în descoperirile funerare atribuite așa-numiților sarmați¹⁵ (Fig. 1). Este important de subliniat că numărul extrem de mare al unor astfel de fibule descoperite în mediul comunităților tracice de nord a fost pus, de către unii cercetători, pe seama existenței unui atelier local de producție a respectivului tip de agrafă, acesta fiind localizat în situl de tip dava de la Poiana și datat în a doua jumătate a secolului I p. Chr.¹⁶ În clasificarea elaborată de A. Rustoiu pentru fibulele descoperite în Dacia preromană, acest tip de piese constituie grupa III, tipul 19, varianta c¹⁷. În tipologia elaborată de S. Cociș pentru agrafele găsite în provincia romană *Dacia*, astfel de fibule au fost incluse în tipul 8, varianta 1ac¹⁸. Cel mai recent studiu în care sunt analizate deopotrivă fibulele de epocă Latène și romană a fost semnat de K. Hellström. În clasificarea întocmită de ea fibulele de acest tip fac parte din grupa II, varianta B.1c¹⁹.

Cronologie și atribuirea culturală a descoperirilor

Problema încadrării cronologice a unor astfel de exemplare a fost și rămâne încă intens discutată în literatura de specialitate. Astfel, O. Almgren considera că acest tip de fibule, descoperit în Europa Centrală, trebuie datat în a doua jumătate a secolului I p. Chr.²⁰ Pe de altă parte W. Krämer, analizând piesele descoperite la Kempten, a presupus că agrafele de tip Almgren 69 au apărut în epoca flaviană târzie, respectiv în ultimul sfert al secolului I p. Chr.²¹

⁹ Bârcă 2006, 352-354.

¹⁰ Almgren 1897; Almgren 1923.

¹¹ Almgren 1923, 37.

¹² Peškar 1972, 79; Cociș 2004, 49.

¹³ Menționăm că asemenea fibule au fost descoperite și în două situri din perioada Daciei romane – Ilișua și *Ulpia Traiană*.

¹⁴ Rustoiu 1997, 52-53; Bârcă 2006, 128. Referitor la problema atribuirii acestor morminte așa-numiților sarmați vezi – Popa 2015, 43-46.

¹⁵ Bârcă 2006, 128; Hellström 2018, 81.

¹⁶ Vulpe 1952, 198; Rustoiu 1997, 20-21.51-52; Bârcă 2006, 128.

¹⁷ Rustoiu 1997, 52, Fig. 59/1-5.

¹⁸ Cociș 2004, 49, pl. VI/78-82.85-90. De precizat că, luând în considerație lungimea pieselor, același autor a delimitat două subvariante – a1c1 – exemplare cu o lungime ce variază între 5 și 7 cm și a1c2 – fibule cu o lungime mai mică de 5 cm - Cociș 2004, 49.

¹⁹ Hellström 2018, 81, Taf. 48A.

²⁰ Almgren 1923, 37.

²¹ Krämer 1957, 76.

O încadrare cronologică asemănătoare a fost propusă de I. Peškar pentru exemplarele descoperite în Moravia²². Totuși, el nu a exclus că asemenea piese ar fi putut apărea chiar începând cu cel de-al treilea sfert al secolului I p. Chr. și au putut fi utilizate până la începutul veacului următor²³. O poziție similară a exprimat-o și K. Hellström²⁴.

În regiunile nord și nord-vest pontice situația se prezintă în mod similar, dar mai fluctuant. Așa cum precizăm, în Dacia preromană cunoaștem numeroase analogii pentru exemplarele din spațiul pruto-nistrean²⁵. Din păcate, acestea au fost descoperite, de cele mai multe ori, în contexte stratigrafice neclare, astfel încât s-a presupus că în mediul comunităților tracice de nord astfel de fibule au circulat pe tot parcursul secolului I p. Chr.²⁶, fiind utilizate intens în cea de a doua jumătate a acestui secol²⁷. Cât privește exemplarele descoperite în siturile din Dacia romană, până în prezent ne sunt cunoscute doar trei piese care au apărut în contexte stratigrafice clare – două fibule de la Ulpia Traiană și un exemplar din castrul de la Ilișua²⁸. Potrivit lui S. Cociș, aceste fibule au apărut în nivelul traianic, respectiv trebuie datate în intervalul cuprins între sfârșitul secolului I – primele două decenii ale secolului al II-lea p. Chr.²⁹

O datare mai sigură ne pot sugera exemplarele descoperite în mormintele ce au fost atribuite așa numiților sarmați. Astfel, mormântul T5 M2 de la Bădragii Noi, în care a apărut o fibulă de tip Almgren 69 (Fig. 2/2), a fost datat inițial, în baza unui *unguentarium* din sticlă descoperit în același mormânt, în secolul al II-lea p. Chr.³⁰ Ulterior, V. Bârcă a venit cu precizările care au ancorat descoperirea în a doua jumătate a secolului I – începutul secolului al II-lea p. Chr.³¹, încadrare cronologică ce ne pare a fi mai aproape de adevăr. Așa cum precizăm, o altă agrafă Almgren 69 a fost identificată în mormântul izolat de la Hrușca³² (Fig. 3/23). În baza întregului inventar funerar acest mormânt a fost datat în a doua jumătate a secolului I p. Chr.³³ Mormântul T2 M2 de la Porogi, în care pe lângă o fibulă Almgren 69³⁴ s-au mai descoperit doi cercei din aur, un colier format din 13 plăcuțe din aur și 24 aplice tubulare din același metal, 128 aplice din aur, o oglindă fragmentară din argint și trei vase ceramice (Fig. 5; 6), a fost datat în a doua jumătate a secolului I p. Chr.³⁵ În mormântul izolat de la Gordeevka, atribuit unui sarmat, o fibulă Almgren 69 s-a asociat cu o oglindă și un ulcior³⁶ (Fig. 2/7-10). În baza datării inventarului funerar, respectiva structură funerară a fost încadrată cronologic în a doua jumătate a secolului I p. Chr.³⁷

²² Peškar, 1972, 79.

²³ Peškar, 1972, 79.

²⁴ Hellström 2018, 82.

²⁵ Rustoiu 1997, 52; Bârcă 2006, 128.

²⁶ Rustoiu 1997, 52.

²⁷ Rustoiu 1997, 52; Bârcă 2006, 128.

²⁸ Cociș 2004, 49.

²⁹ Cociș 2004, 49.

³⁰ Grosu 1995, 60.

³¹ Bârcă 2006, 320.

³² Grosu 1986, 258-261.

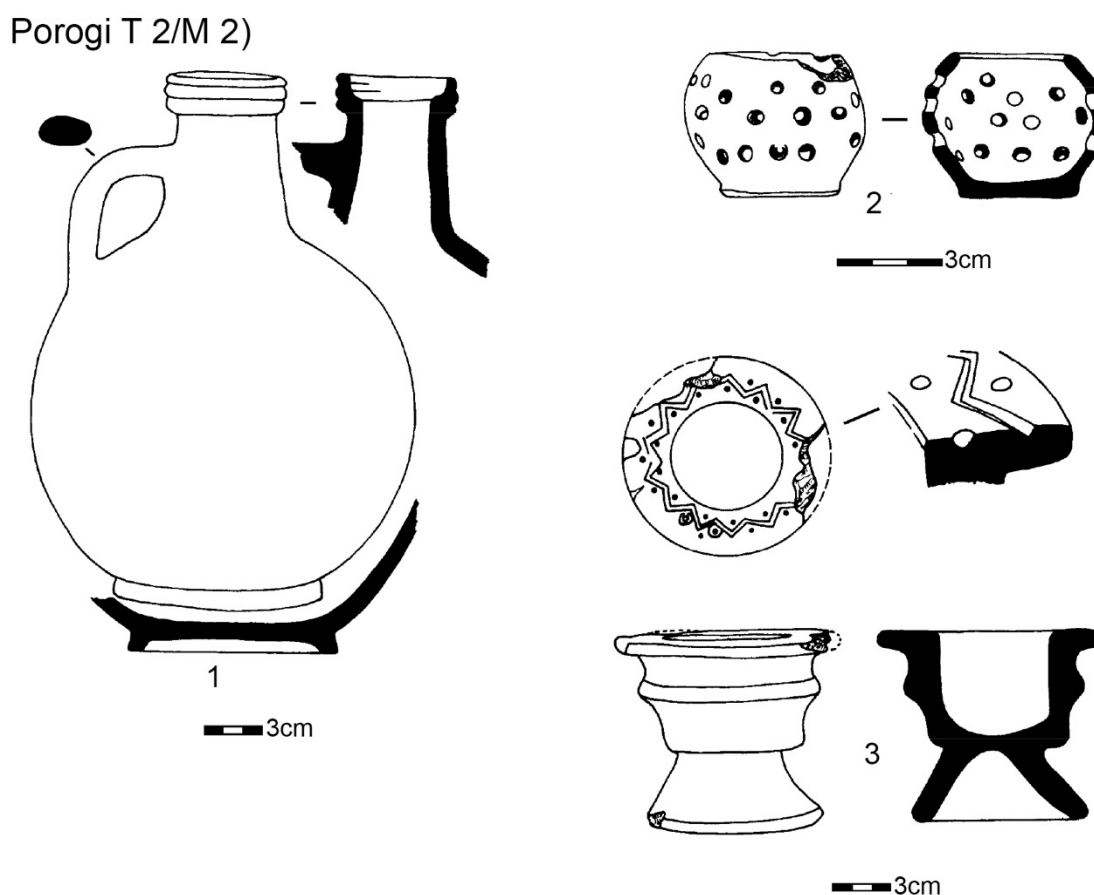
³³ Babeș 1999, 232; Bârcă 2006, 320.

³⁴ Bârcă 2006, 128.

³⁵ Bârcă 2006, 128.

³⁶ Bârcă 2006, 128.

³⁷ Bârcă 2006, 315.

Figura 6. Porogi (Tumul 2/ Mormântul 2) (după Bârcă 2006, Fig. 109-110). / Porogi (Mound 2/Grave 2) (after Bârcă 2006, Fig. 109-110).

De menționat că date relevante cu privire la încadrarea cronologică a fibulelor Almgren 69 ne pot furniza și unele descoperiri din mediul așa-numiților sciți târzii din peninsula Crimeea. Astfel, în mormântul 25 de la Krasnaja Zarja, o astfel de fibulă (Fig. 7/51) se asocia cu două agrafe cu piciorul întors pe dedesubt și înfășurat, cu un ulcior *terra sigillata*, precum și cu alte materiale arheologice³⁸ (Fig. 7/1-50.56). În baza inventarului funerar mormântul respectiv a fost datat în a doua jumătate a secolului I – prima jumătate a secolului II p. Chr.³⁹ Având în vedere faptul că fibulele cu piciorul întors pe dedesubt și înfășurat (tip I B1c după Hellström)⁴⁰ se datează între mijlocul secolului I și începutul secolului II p. Chr.⁴¹, credem că și mormântul dat ar putea fi ancorat în aceleași limite cronologice. O altă fibulă Almgren 69 a fost recuperată în M. 164 din necropola de la Bel'bek⁴² (Fig. 8/7). În aceeași structură funerară s-au mai găsit trei vase *terra sigillata* precum și o fibulă de tip IC.2b. după Hellström⁴³ (Fig. 8/2-6.18). În baza datării importului roman respectivul mormânt a fost încadrat cronologic între ultimul sfert al

³⁸ Voloșinov *et alii* 2007.

³⁹ Voloșinov *et alii* 2007; Hellström 2018, 82.

⁴⁰ Hellström 2018.

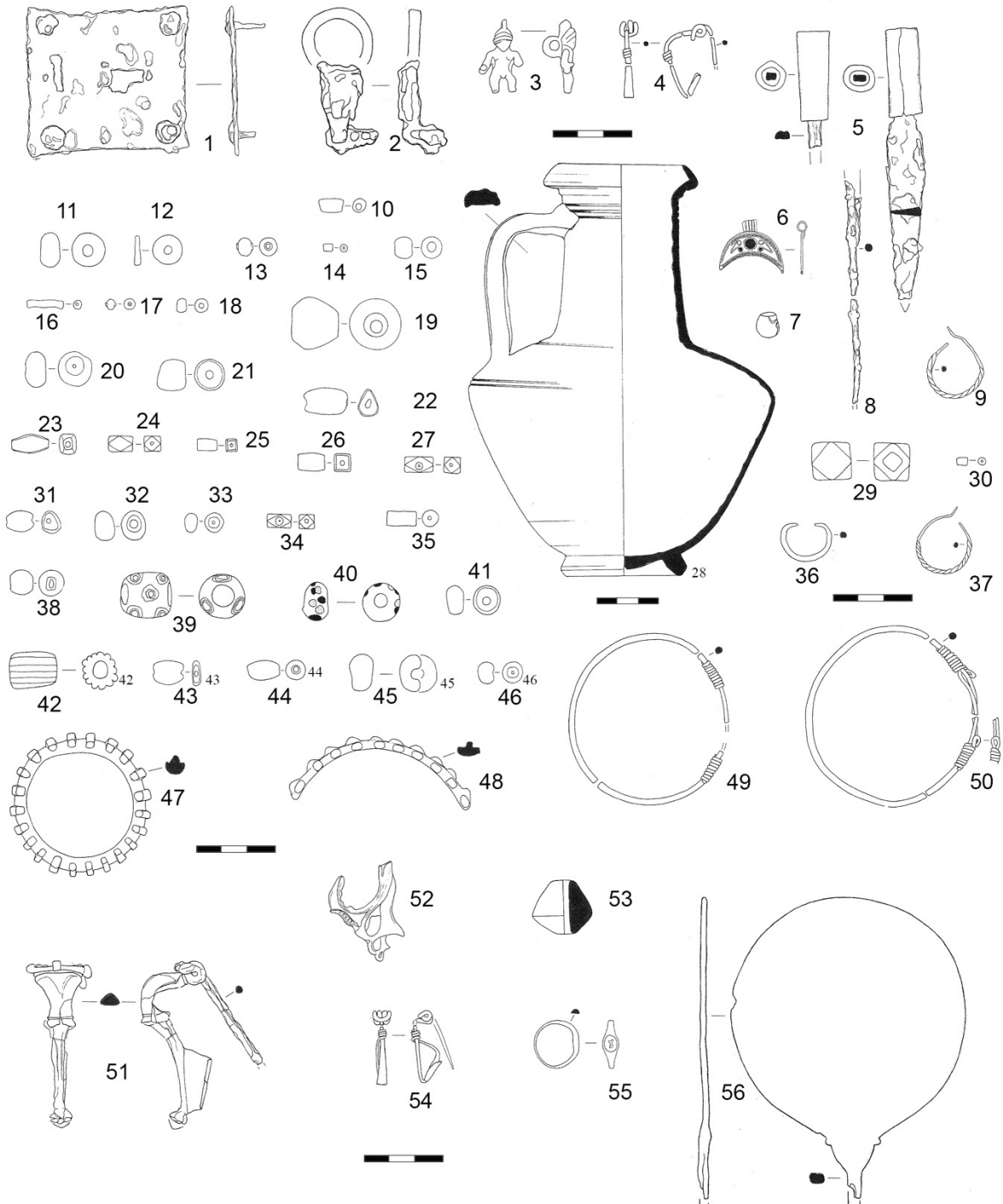
⁴¹ Hellström 2018, 54.

⁴² Gușina, Juravlev 2016, 154. Trebuie să precizăm că respectiva fibulă a fost atribuită greșit, de către autorii săpăturilor, tipului Almgren 67/68 - Gușina, Juravlev 2016, 79.

⁴³ Gușina, Juravlev 2016, 154.

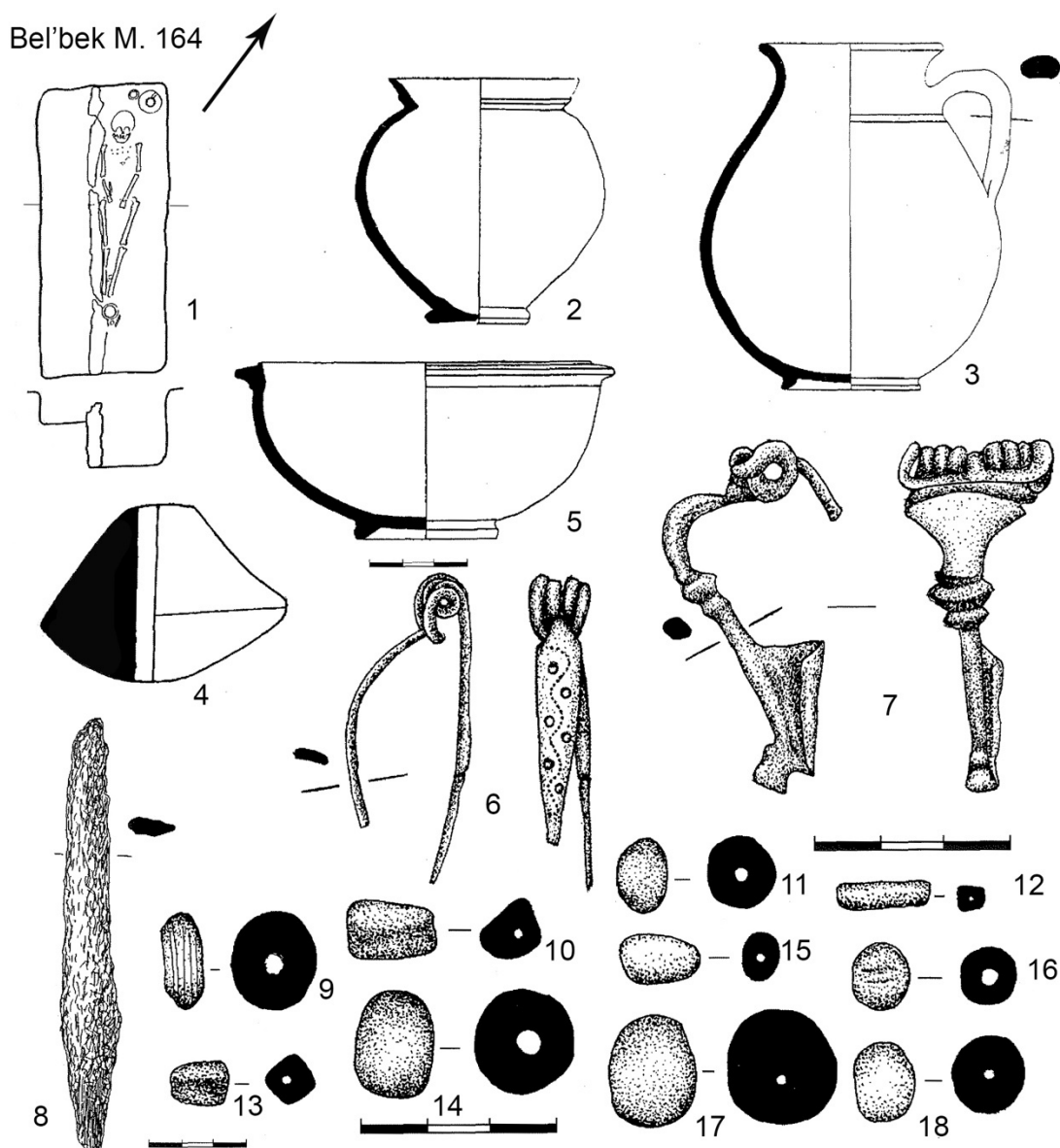
secolului I – primul sfert al secolului II p. Chr.⁴⁴ Judecând după totalitatea datelor prezentate considerăm că fibulele Almgren 69 din spațiul pruto-nistrean trebuie datate între mijlocul/a doua jumătate a secolului I – începutul secolului II p. Chr.

Krasnaja Zarja (M. 25)

Figura 7. Mormântul 25 de la Krasnaja Zorja (după Voloshinov et alii 2007). / Grave 25, Krasnaja Zorja (after Vološinov et alii 2007).

⁴⁴ Gušina, Juravlev 2016, 154.

Figura 8. Mormântul 164 de la Bel'bek (după Gušina, Juravlev 2016). / Grave 164, Bel'bek cemetery (after Gušina, Juravlev 2016).

La final, considerăm potrivită înșiruirea unor raționamente privind purtătorii unor astfel de piese în spațiul pruto-nistean. În literatura de specialitate de până acum s-a încetățenit ideea precum că la începutul mileniului I p. Chr. această regiune a fost populată doar de așa-numiții sarmați⁴⁵. Pentru regiunile din imediata apropiere amplasate pe malul drept al Prutului, în afară de așa zisele populațiile sarmatice, sunt consemnate un șir de descoperiri, care sunt atribuite populațiilor sedentare. Astfel, în dăva de la Poiana există un nivel de locuire datat în secolul I-începutul secolul II p. Chr.⁴⁶ La Poienești, după cum s-a arătat, există o necropolă atribuită populației sedentare, datată între cel de-al doilea sfert al secolului II și primele două-trei decenii ale secolului III p. Chr.⁴⁷ Între mijlocul secolului II și prima jumătate a secolului III p. Chr. este

⁴⁵ Grosu 1995; Bărcă 2006; Simonenko, Bărcă 2009.

⁴⁶ Vulpe, Teodor 2003.

⁴⁷ Vulpe 1953; Spănu 2019.

încadrată cronologic necropola "dacică" de la Văleni⁴⁸. Și pe malul stâng al Prutului, în ultimul timp, sunt semnalate materiale ce se conectează la populațiile sedentare. Astfel, în situl de la Rudi-La Șanțuri există un nivel de locuire datat în secolul I, eventual, începutul secolului II p. Chr.⁴⁹ În aceleași limite cronologice sunt datate unele structuri arheologice descoperite în așezarea de la Lipoveni⁵⁰. Între a doua jumătate a secolului II și prima jumătate a secolului III p. Chr. este datat situl de la Pruteni⁵¹. Atât descoperirile din aceste situri arheologice, cât și mai nou cele două fibule identificate la Mîrzoaia sunt de natură să ne facă tot mai rezervați în raport cu supoziția că la începutul mileniului I p. Chr., spațiul pruto-nistean, a fost locuit doar de triburile nomade. Mai mult, însăși portul fibulelor Almgren 69 în spațiul pruto-nistean trebuie extins și asupra altor comunități decât cele sarmatice, iar circulația lor în diverse medii etno-culturale de pe teritoriul Europei vine să certifice includerea stabilă a acestui tip de broșe în arsenalul pieselor intrate în moda timpului și circulația lor pe spații mari, fără restricții culturale.

Bibliografie

- Almgren 1897.** Almgren O., Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Eingereichtete Dissertation. Upsala, 1897.
- Almgren 1923.** Almgren O., Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Leipzig: Verlag Kurt von Kabitzsch, 1923.
- Babeș 1999.** Babeș M., Ein Tamga-zeichnen aus der Dakischen Siedlung von Ocnița (Buridava). În: Boroffka N., Soroceanu T. (Hrsg.), *Transilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte der Südöstlichen Mitteleuropa*, Rahden/Westf: Leidorf, 1999, p. 223-239.
- Bârcă 2006.** Bârcă V., *Istorie și civilizație. Sarmatazii în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj-Napoca: Ed. Argonaut, 2006.
- Cociș 2004.** Cociș S., *Fibulele din Dacia romană*, Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2004.
- Grosu 1986.** Grosu V., Sarmatskoe pogrebenie v Podnestrov'e, *Sovetskaja Arheologja*, 1, 1986, p. 258-261.
- Grosu 1995.** Grosu V., Sarmatazii din spațiul geto-dacic răsăritean, *Arheologia Moldovei*, 18, 1995, p. 133-186.
- Gușina, Juravlev 2016.** Gușina I.I., Juravlev D.V. / Гущина И.И., Журавлев Д.В., Некрополь римского времени Бельбек ИВ в юго-западном Крыму. Москва: Исторический Музей, 2016.
- Hellström 2018.** Hellström K., *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nord-schwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.)*, Bonn: Habelt-Verlag, 2018.
- Krämer 1957.** Krämer W., *Cambodunumforschungen 1953*. Kallmünz: Lassleben, 1957.
- Matveev, Vornic 2022.** Matveev S., Vornic V., Cercetări arheologice la situl stratificat Lipoveni II-La Nisipărie în anul 2021. În: Vornic. V. (ed.), *Cercetări arheologice în Republica Moldova – campania anului 2021*, Chișinău: Bons Oficces, 2022, p. 40-43.

⁴⁸ Ioniță, Ursachi 1988.

⁴⁹ Tkaciuk, Zasâpchin 2000.

⁵⁰ Matveev, Vornic 2022, 41.

⁵¹ Vornic et alii 2007.

Munteanu et alii 2022. Munteanu O., Iarmulschi V., Batog N., Two Roman Age fibulae discovered at Mîrzoaia, Nisporeni district, Republic of Moldova (a reconfirmation of the presence of sedentary people in the Pruto-Nistrian area at the beginning of the 1st millennium A.D.), *Tyragetia s.n.*, 16 (1), 2022, p. 281-291.

Peškar 1972. Peškar I., *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Prag: Academia, 1972.

Popa 2015. Popa Al., *Untersuchungen zu den römisch-barbarischen Kontakten östlich der Römischen Provinz Dacia*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2015.

Rustoiu 1997. Rustoiu A., *Fibulele din Dacia preromană*, București: Vavila Edinf, 1997.

Simonenko, Bârca 1999. Simonenko A. V., Bârca V., *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic*, Cluj-Napoca: Ed. Mega, 1999.

Tkaciuk, Zasâpchin 2000. Tkaciuk M., Zasâpchin G., Date noi de la cetatea Rudi-La Șanțuri. Caracteristica tipologică și cronologică a complexelor închise, *Tyragetia*, 9, 2000, p. 101-112.

Vološinov et alii 2007. Волошинов А.А., Мяскин В.В., Неневоля И.И., Два комплекса с римскими импортами из Краснозоринского некрополя. În: Зайцев Ю. П, Мордвинцева В. И. (Едс.), *Древняя Таврика*, Симферополь: Универсум, 2007, p. 303-318.

Vornic et alii 2007. Vornic V., Telnov. N., Bubulici. V., Ciobanu L., *Pruteni – un centru de olărie dacic din epoca romană (cercetările din anii 2001 și 2003)*, Chișinău: Academia de Științe a Republicii Moldova, 2007.